

ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ – ΙΟΥΝΙΟΣ

1953

Η ΑΛΩΣΙΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΑΙ ΤΥΧΑΙ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Δέν ὑπάρχει ἑλληνική ψυχή, ἡ ὁποία νά μὴ δονῆται βαθύτατα εἰς τὴν ἀναπόλησιν τῶν δραματικῶν γεγονότων τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Αἱ εὐλαβικαὶ αὐταὶ ἀναπολήσεις συνδέονται μὲ τὰ τρυφερώτερα συναισθήματα τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ἐλίκνισαν τὰ ὄνειρα τῶν ἐφήβων, ἐκράτυναν τὴν ἀλκὴν τῶν ἀνδρῶν καὶ ἐτόνωσαν τὸ ἀμυδρὸν φῶς τοῦ γῆρατος. Κατὰ τὰς θλιβεράς ἡμέρας τῆς παρακμῆς ὑπῆρξαν πρόξενοι παρηγορίας, εἰς τὰς ὥρας τῆς δράσεως κατηύθυναν τοὺς ἀγωνιζομένους πρὸς δημιουργικὰς κατακτήσεις. Καὶ ὅτε τὰ σύμβολα συνετρίβησαν, ἡ ἀναπόλησις τῶν μεγάλων γεγονότων ἐβοήθησε τὰς νεωτέρας γενεὰς νὰ ἀνασυντάξουν τὸν βίον τῶν. Ὅπουδῆποτε καὶ ἂν σταθῶμεν, ὁποθενδῆποτε καὶ ἂν ἐποπιεῦσωμεν τὴν ἐθνικὴν μας πορείαν, ἡ ἀλῶσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐμφανίζεται ὡς πῶλος, περὶ τὸν ὁποῖον ἀκατανικήτως στρεφόμεθα.

Τὰ συναισθήματα ταῦτα, ἔντονα ἀνά πᾶσαν στιγμὴν τοῦ ἐθνικοῦ μας βίου, ἀποκτοῦν ἰδιαιτέραν σημασίαν κατὰ τὴν ἐπίσημον ταύτην ὥραν, καθ' ἣν συμπληροῦνται πεντακόσια ἔτη ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας.

Ἡ σκέψις ὄλων στρέφεται πρὸς τὸν μάρτυρα αὐτοκράτορα, τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον, καὶ τοὺς ἄλλους ὑπερασπιστὰς τῆς πολιορκουμένης πρωτευούσης. Οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι μάχονται ἐπὶ τῶν ἡρειπωμένων ἐπάλξεων, ἔχουν συνείδησιν τῆς σημασίας καὶ τοῦ ἀγῶνος καὶ τῆς θυσίας τῶν. Γνωρίζουν ὅτι τὸ Βυζάντιον θὰ πέσῃ, ἀλλ' ὅτι ἡ τελευταία του ὥρα δέν δύναται νὰ εἶναι παρὰ φωτεινὴ. Γνωρίζουν ὅτι, γράφοντες τὴν ἡρωικὴν τελευταίαν σελίδα, δημιουργοῦν τὰς προϋποθέσεις καὶ τὰ σύμβολα τῆς ἀναγεννήσεως. Ἡ ἀνθρωπίνη ἱστορία εἶναι ἡ ἱστορία ὀρισμένων στιγμῶν. Ἀπὸ αὐτὰς ἐξαρτᾶται πολλακίς ἢ μακρὰ πορεία τῶν αἰώνων. Καὶ ἡ ὑπερτάτη θυσία τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ ΙΑ' καὶ τῶν περὶ αὐτὸν ἀγωνιστῶν κατηύθυνε πράγματι τῶν αἰώνων τὰς τύχας. Ἡ ἐπιταγὴ τῆς ἱστορίας ἐπληρώθη, ὅτε ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ ἀπέριψε τὰς προτάσεις τοῦ σουλτάνου: «τὸ δὲ τὴν πόλιν σοι δοῦναι οὐτ' ἐμὸν ἐστὶ οὐτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ κοινῇ γὰρ γνώμη πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθα-

νοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν»¹.

Πεντακόσια ἔτη μετὰ τὴν ἀλῶσιν, εἴμεθα σήμερον εἰς θέσιν νὰ ἐκτιμήσωμεν τὰ μεγάλα γεγονότα εἰς ὄλην τὴν ἑκτασίαν καὶ νὰ ἀναμετρήσωμεν τὴν τροχίαν, τὴν ὁποίαν διέγραψε τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος. Τὴν 29 Μαΐου τοῦ 1453 ἐτέθη τέρμα εἰς τὸν πολιτικὸν βίον τοῦ Βυζαντίου. Ἐτερματίζετο οὕτω ἡ οἰκουμένη ἀποστολὴ τῆς Ρώμης, τὴν ὁποίαν εἶχε παρασκευάσει ἡ ἐπέκτασις τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ ἀναδεχθῆ ἡ μεσαιωνικὴ Ἑλληνικὴ Αὐτοκρατορία. Μετὰ χιλίων καὶ πλέον ἐτῶν ἀγῶνας, κατερρίπτετο τὸ ἀκράϊον τοῦτο προπύργιον τῆς Εὐρώπης καὶ τὰ ὄρια τῆς Ἀσίας μετετίθεντο εἰς τὸν Δούνοβιν. Καθ' ὄλην τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον, ὁ πολιτισμὸς, τὸν ὁποῖον εἶχε δημιουργήσει ὁ συγκρητισμὸς τοῦ Βυζαντίου, ὑπεχώρει. Οἱ λαοί, τοὺς ὁποῖους τοῦτο εἶχε χειραγωγήσει εἰς τὴν ἐθνικὴν τῶν σταδιοδρομίαν, ἐβυθίζοντο εἰς τὸ σκότος.

Ἐν τῷ συνόλω, ἡ ἀλῶσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπετέλεσε σταθμὸν εἰς τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν. Ἐθεωρήθη τὸ γεγονὸς τοῦτο ὡς τὸ μεταίχμιον δύο περιόδων, τῶν μέσων καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων. Καὶ πράγματι, διὰ τῆς καταλύσεως τῶν τελευταίων λειψάνων τῆς ρωμαϊκῆς κρατικῆς παραδόσεως, ἀφανίζεται καὶ ἡ ἰδέα τῆς οἰκουμένης μοναρχίας. Ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου οἰκοδομοῦνται αἱ νέαι ἐθνικαὶ μοναρχίαι, ἐγκαινιάζονται δὲ νέοι πολιτικοὶ προσανατολισμοὶ καὶ νέαι πολιτικὰ συστήματα, ἐπικρατοῦν σὺν τῷ χρόνῳ νέαι πνευματικαὶ ἀναζητήσεις καὶ τάσεις. Ἡ Ἀνθρωπότης, ἀπομακρυνομένη ἀναγκαστικῶς τοῦ παλαιοῦ χώρου τῆς δράσεώς της, φέρεται πρὸς κοσμοϊστορικὰς κατακτήσεις.

Διὰ τὸν Ἑλληνισμὸν ἰδιαιτέρως ἡ πτώσις τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ὑπῆρξε γεγονὸς πρωταρχικῆς σημασίας. Δύναται ἀδιστάκτως νὰ θεωρηθῆ ὡς διαχωριστικὴ γραμμὴ, δρίζουσα δύο μεγάλας περιόδους τοῦ βίου του. Διὰ τῆς πραγματοποιήσεως τῆς οἰκουμένης μοναρχίας τοῦ Ἀλεξάνδρου, διὰ τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλείων, ὁ Ἑλληνισμὸς εἶχε παρασκευάσει τὴν ἄνοδον

1. Δούκας, σελ. 280, ἐκδ. Βόννης. Παρὰ Ν. Β. Τωμαδάκη, Δούκα-Κριτοβούλου-Σφραντζῆ-Χαλκοκονδύλη, Περὶ Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Ἀθήναι, 1953), σελ. 60.

τῆς Ρώμης καὶ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Εἶχεν ὑποτάξει τὴν Ρώμην καὶ δημιουργήσει τὸν ἠθικὸν κανόνα νέας παγκοσμίου διακυβερνήσεως. Ἐπὶ τῶν ἠρειπωμένων τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δπου εὐάριθμοι πολεμισταὶ δίδουν τὴν τελευταίαν μάχην, συντρίβεται οὐσιαστικῶς τὸ μέγα πολιτικὸν οἰκοδόμημα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὸ ὁποῖον ἐδέσποσε τῶν τυχῶν τοῦ ἀρχαίου, τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ τοῦ νεωτέρου κόσμου. Στερηθὲν τοῦ ἰδίου πολιτικοῦ βίου, τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος εἰσῆλθεν εἰς τὴν κρισιμωτέραν περίοδον τῆς ἱστορίας του. Κατὰ τὸν μακρὸν τοῦτον μεσαιῶνα, ἐδοκιμάσθη καὶ διὰ τοῦ πόνου καὶ τῶν θυσιῶν παρεσκεύασε τοὺς θεσμοὺς τῆς συντηρήσεως καὶ τῆς ἀναγεννήσεως. Πρὸς τοῦτο τὸ δουλωθὲν ἔθνος, μετὰ τοὺς ἀγωνιστὰς τῆς ἀμυνομένης πρωτεύουσας, στρέφεται ἢ προσοχὴ καὶ ἢ στοργὴ μας.

Ὁ Ἑλληνισμὸς εἰσῆρχετο εἰς τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας μὲ ἡλαττωμένην ἀντοχήν. Σημαντικὰ τμήματά του εἶχον ἤδη ἀπὸ πολλοῦ ἀποκοπῆ εἴτε ἔνεκα τῆς λατινικῆς κατακτήσεως, εἴτε ἔνεκα τῆς προωθήσεως τῶν σλαβικῶν κρατῶν. Γενικῶς τὸ ἔθνολογικὸν του ἔρεισμα εὐρίσκετο ἐν ὑποχωρήσει. Παρὰ τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τῶν αὐτοκρατοριῶν τῆς Νικαίας καὶ τῆς Τραπεζοῦντος, τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἶχεν ἔξασθενήσει ἀπ' αὐτοῦ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος. Εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἴμου, ἡ διείσδυσις τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σέρβων εἶχον ἀναγκάσει αὐτὸ νὰ συμπτυχθῆ εἰς πλεῖστα σημεία. Εἰς τὰ ἀκροῖα φυλάκιά του εἶχε πολλαχοῦ ἀπομονωθῆ. Τέλος τὰ ἑλληνικὰ παράλια καὶ αἱ νῆσοι εἶχον ἐξαντληθῆ ἐκ τῆς ἀναγκαστικῆς στρατολογίας ναυτικῶν δυνάμεων καὶ ἐκ τῆς πειρατείας.

Κατὰ τὰ ἄλλα, τὸ ἔθνικὸν σύνολον εἶχεν ὑποστῆ τὰ ἀποτελέσματα τῶν δυσμενῶν καταστάσεων, αἱ ὁποῖαι προηγήθησαν τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως. Ὑποτεταγμένον οἰκονομικῶς εἰς τὴν στενὴν καὶ ἐγωϊστικὴν ἐμποριοκρατίαν τῆς Δύσεως, εἶδε τὰς μεγάλας πόλεις του παρακμαζούσας, τὴν ἐμπορικὴν τῶν κινήσιν φθίνουσαν, τὰς ἀστικάς τῶν κοινωνίας ἀφανιζομένας. Αἱ θάλασσαι, αἱ ὁποῖαι πάντοτε ἀπετέλεσαν τὴν πηγὴν τῆς δυνάμεώς του, ἐξέφευγον ὀλοσχερῶς τοῦ ἐλέγχου του. Ὡσαύτως ψυχικὴ διάστασις εἶχεν ἐκδηλωθῆ εἰς τοὺς κόλπους του εἴτε ὑπὸ τὴν μορφήν δυναστικῶν ἀντιθέσεων καὶ κοινωνικῶν ἀνταγωνισμῶν, εἴτε ὑπὸ τὴν μορφήν θρησκευτικῶν καὶ πνευματικῶν ἀγῶνων. Αἱ ἐρίδες περὶ τὸ ζήτημα τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, ἡ ἡσυχαστικὴ κίνησις, ἡ ἀντίθεσις περὶ τὰ φιλοσοφήματα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι μὲν τεκμήρια πνευματικοῦ ὄργασμοῦ καὶ ὑψηλοῦ πατριωτικοῦ φρονήματος, εἶναι ὁμως συγχρόνως καὶ συμπτώματα γενικωτέρας ψυχικῆς ἀποσυνθέσεως.

Τὸ καθεστῶς, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ὑπήχθη τὸ ὑπόδουλον ἔθνος, δὲν ὑπῆρξε παντοῦ ὁμοίομορφον. Αἱ περιστάσεις τῆς κατακτήσεως καὶ αἱ στρατιωτικαὶ ἢ αἱ δημοσιονομικαὶ ἀνάγκαι τοῦ κατακτητοῦ συνετέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν ἰδιορρυθμιῶν. Θὰ ἡδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι αἱ μορφαὶ τῆς δουλείας ὑπῆρξαν διάφοροι καὶ ὅτι δὲν ἔχομεν μίαν Τουρκοκρατίαν, ἀλλὰ πολλὰς. Ὁ παράγων οὗτος θὰ παίξῃ σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν ἑλληνικῶν κοινωνιῶν. Ἀλλὰ καὶ ἄλλοι λόγοι, σχέσιν ἔχοντες πρὸς τὸ καταλυθὲν βυζαντινὸν καθεστῶς, συνέβαλον εἰς τὴν διάρθρωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Ἡ διευκρίνησις τῶν δὲν θὰ ἐπέτρεπε μόνον νὰ διαγράψωμεν τὰς δημιουργικὰς δυνάμεις τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ θὰ ἀπετέλει συγχρόνως θετικὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς νέας ἑλληνικῆς πραγματικότητος καὶ γενικώτερον τῶν τυχῶν τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, τῶν ἀγῶνων, τῶν τάσεων καὶ τῶν ἐπιδιώξεων του.

Μολονότι ὁ Ἑλληνισμὸς εἰσῆρχετο εἰς τὴν κατάστασιν τῆς δουλείας πολιτικῶς διεσπασμένος, ἀπῆρτιζεν ἀρραγῆς ἔθνικὸν σύνολον, στηριζόμενον ἐπὶ τῆς κοινότητος τοῦ πνευματικοῦ βίου. Εἰς τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν ἀντέτασσε δύο κυρίως δυνάμεις: τὴν μεγάλην ἀγροτικὴν κοινωνίαν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου καὶ τὴν κοινωνίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Αἱ μέσαι τάξεις, αἱ ὁποῖαι παλαιότερον εἶχον ἀναπτυχθῆ εἰς τὴν πρωτεύουσαν, εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ εἰς ἄλλας πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, εἶχον οὐσιαστικῶς ἐκλείψει ἔνεκα τῆς παρακμῆς τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἀστικοῦ βίου γενικώτερον.

Τὸν κύριον ὄγκον τῆς ἔθνικῆς κοινότητος ἀντιπροσωπεύουν οἱ ἀγροτικοὶ πληθυσμοί. Ἡ κοινωνία τῆς ὑπαίθρου, κατὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνας, διέπεται ὑπὸ τοῦ καθεστώτος τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας. Ἡ ἀποσύνθεσις τῆς κρατικῆς ἰσχύος ἐπέτρεψεν εἰς τὰ μέλη τῆς ἀριστοκρατίας τῆς γῆς νὰ ἀναλάβουν διοικητικὰς πρωτοβουλίας καὶ νὰ ἀποκτήσουν οὕτω πολιτικὴν δύναμιν. Ἐν καὶ τὸ τουρκικὸν σύστημα τῆς ἐγγείου κτήσεως ἐστηρίχθη ἐπὶ διαφορετικῶν ἀρχῶν, ἡ κατάστασις τῶν πληθυσμῶν τῆς ὑπαίθρου διετήρησε κατὰ τὸ πλεῖστον, καὶ μετὰ τὴν κατάκτησιν, τὸ παλαιότερον βυζαντινὸν σχῆμα. Ὅπου δὲν ἐπετεύχθησαν προνομιακαὶ μεταχειρίσεις, τὸ ἰδιότυπον φεουδαρχικὸν καθεστῶς τοῦ κυριάρχου, ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἀμύνης καὶ τὸ διανεμητικὸν σύστημα τῆς φορολογίας, ἀπετέλεσαν τὰ πλαίσια τῆς ἀνάγκης, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐκινήθησαν αἱ ἀγροτικαὶ κοινωνίαι.

Ὑπῆρξε τόσον μεγάλη ἡ αἱμορραγία τῶν τάξεων τῆς ὑπαίθρου πρὸ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως, ὥστε δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι, μετὰ τὴν πάροδον τῶν πρώτων καταστροφῶν καὶ τῶν ἐξισλαμισμῶν καὶ ἐξαιρέσει ὠρισμένων

περιόδων κρίσεως, ἡ δημογραφικὴ κατάστασις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν νήσων ἐβελτιώθη σημαντικῶς. Σὺν τῷ χρόνῳ ἐβελτιώθη ὡσαύτως καὶ ἡ θέσις αὐτῶν τῶν καλλιεργητῶν τῆς γῆς. Τὸ ἀγροτικὸν τοῦτο στοιχεῖον, προσηλωμένον εἰς τὸ ἔδαφος καὶ ἀνθεκτικὸν εἰς τὰς ξένας ἐπιδράσεις, συνετέλεσε τὰ μέγιστα εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἔθνους. Ὑπῆρξε πραγματικὴ *Officina gentium*, πραγματικὴ παρακαταθήκη ἀνθρώπων. Ἐτροφοδότησε τὴν φθίνουσαν πόλιν καὶ τὴν ἀναφαινομένην ἀντίστασιν τῶν βουνῶν. Διεξεδίκησε σπιθαμὴν πρὸς σπιθαμὴν τὸ πάτριον χῶμα, ὄχι μόνον πρὸς τὸν κυρίαρχον, ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς συνυποδούλους Σλάβους. Τελικῶς, μετὰ τὴν διακρίνουσαν αὐτὸ προσήλωσιν εἰς τὰς παραδεδεγμένας ἀξίας καὶ μετὰ τὴν ἀδάμαστον ἀντοχήν του, κατώρθωσε νὰ ἀνατρέψῃ τὰς καταστάσεις καὶ νὰ μεταβάλῃ τοὺς θεσμοὺς τῆς ἀνάγκης, βυζαντινῆς καὶ τούτους προελεύσεως, εἰς θεσμοὺς ἐθνικῆς συντηρήσεως καὶ πολιτικῆς χειραφετήσεως. Ὁ ἀρματολισμὸς παρέσχε τὰ πλαίσια τῆς ὀργανώσεως τῶν ἐθνικῶν ὁμάδων ἀντιστάσεως καὶ ἡ κοινότης, ταπεινὸν φορολογικὸν ἐπινόημα, μετασιώθη εἰς θεσπεσίαν κυψέλην πολιτικῆς ὀργανώσεως.

Εἰς τὴν ὅλην σύνθεσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας ὁ κάτοικος τῶν πεδιάδων καὶ τῶν βουνῶν προσέφερε τὸν ἰδικὸν του τόνον. Τὴν ἐδραϊὰν χριστιανικὴν του πίστιν συνεφιλίωσε μετὰ τὸς μορφὰς τοῦ γελαστοῦ πανθεισμοῦ του. Συνεδύασε τὸ πείσμα τῆς πεδιάδος μετὰ τὴν ἀνάτασιν τοῦ βουνοῦ καὶ ἐστάθη ἀγέρωχος ἔναντι τοῦ κατακτητοῦ καὶ εἶδε τὴν ζωὴν ὡς ἐπίτευγμα ἠρωϊκὸν καὶ ὑπῆρξεν ὁ καταφρονητὴς τοῦ θανάτου. Ἀπαράμιλλος σμιλευτὴς τοῦ στίχου, πλάστης τοῦ θρύλου, ἀνήγαγεν εἰς ἐθνικὰ σύμβολα πανελληνίου ἀξίας τοὺς ἀκρίτας, τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, τὸν Μαρμαρωμένο Βασιλιά. Ἡ ψυχὴ τῆς ὑπαίθρου ἐδονήθη ἀπὸ τὸ δράμα τῆς σπαρασσομένης πρωτευούσης τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀπὸ τὴν θυσίαν τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος, ἀπὸ τὴν πτώσιν τῶν ἰδανικῶν τοῦ ἔθνους καὶ ἔπλασε τὸ ὄνειρον τῆς ἀναγεννήσεως. Κατὰ τὰς μακρὰς νύκτας τῆς δουλείας, τὸ ὄνειρον τοῦτο ὑπῆρξε δύναμις συντηρήσεως.

Τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας ἐμφανίζεται ὑπὸ μορφήν ἀδρᾶν καὶ ἀπλῆν. Τούναντιον, ἡ κοινωνία τῆς πόλεως παρουσιάζει πολύμορφον προσωπικότητα. Ἐκ ταύτης κυρίως προήλθεν ἡ ἡγέτις τάξις τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Διασπορᾶς. Οἱ φυγάδες ἀντιπροσώπευον τὴν παράταξιν τῶν ἀδιαλλάκτων, ἡ ὁποία ἀντετίθετο πρὸς πᾶσαν ἐπαφὴν μετὰ τὸν ἐχθρόν. Ἡ καθ' ὅλου στάσις των ἔναντι τῶν πνευματικῶν προβλημάτων ἐπιτρέπει νὰ κατατάξωμεν αὐτοὺς μεταξὺ τῶν προοδευτικῶν δυνάμεων τοῦ ἔθνους. Τὸ ἑλληνικὸν ζήτημα ἔβλεπον ὡς ὑπόθεσιν τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης, εἰς ταύ-

τὴν δὲ εὕρισκον τὴν μεγάλην κοινὴν πατρίδα. Μέχρι τῶν ἀπωτάτων ἐσχατιῶν τῆς Δύσεως ἔφερον τὴν ἀκτινοβολίαν τοῦ ἀφανισθέντος Βυζαντίου καὶ ἰδιαιτέρως προέβαλον πᾶν ὅ,τι τοῦτο εἶχε δεχθῆ ἀπὸ τὴν κλασσικὴν παράδοσιν. Εἰς τὰς μακρινὰς καὶ συχνὰ ἀξένους ταύτας χώρας ὑπῆρξαν οἱ ἀπόστολοι τῆς μεγάλης ἰδέας τῆς Σταυροφορίας. Ὁ ὑψηλὸς καὶ εὐγενὴς τόνος τῆς νοσταλγίας των ἐνέπνευσε τὴν φιλολογίαν τῆς ἐποχῆς. Βραδύτερον, ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ Ἐξωτερικοῦ, ὀργανωμένος εἰς ἀνθοῦσας κοινότητας, θὰ ἀποβῆ οἰκονομικὴ καὶ παιδευτικὴ δύναμις, τῆς ὁποίας ἡ ἐπίδρασις θὰ ἀσκηθῆ πρὸς τὰ ἔσω.

Ἡ ἡγέτις τάξις, ἡ ὁποία παρέμεινε παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ ὑποδοῦλου λαοῦ, εἶχεν ὑποστῆ μεγάλην μείωσιν. Ἐκτὸς τῶν μελῶν τῆς ἐκείνων, τὰ ὁποία κατέφυγον εἰς τὴν Δύσιν, πολλὰ ἐπλήγησαν ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ. Τὸ ρεῦμα πρὸς τὸν ἐξισλαμισμὸν ὑπῆρξεν ἀσημαντόν. Ἐν τῷ συνόλῳ, τὴν τάξιν ταύτην ἀπῆρτιζον τὰ μέλη τῆς καταλυθείσης δυναστείας καὶ τῶν ἀμέσως πρὸς αὐτὴν συνδεομένων οἰκογενειῶν, τὰ ἀνώτερα στελέχη τῆς διοικητικῆς ἱεραρχίας τοῦ Βυζαντίου καὶ ὁ ἀνώτατος κληρὸς. Τὰ μέτρα τοῦ ἐποικισμοῦ τῆς πρωτευούσης διὰ πληθυσμῶν ἑλληνικῶν, τὰ ὁποία ἔλαβεν ὁ Μωάμεθ ὁ Β' εὐθύς μετὰ τὴν ἄλωσιν, ἐδημιούργησαν εὐμενεῖς συνθήκας διὰ τὴν περαιτέρω σταδιοδρομίαν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρχούσης τάξεως. Ἡ παρακμάζουσα πόλις τῶν Παλαιολόγων ἀπέβη ὑπὸ τοὺς Τούρκους σουλτάνους «ἡμείζων Κωνσταντινούπολις»¹, ἀνακαινισθὲν κέντρον ἑλληνικῆς δραστηριότητος.

Τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον τῆς πρωτευούσης εὐρήκεν εὐρύτατον στάδιον δράσεως εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀργανώσεως καὶ εἰς τὰ διοικητικὰ πλαίσια τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους. Ἀναδεικνύων τὴν Ἐκκλησίαν εἰς θεσμὸν κρατικόν, ὁ κατακτητὴς διεδήλωσε τὴν θέλησίν του νὰ σεβασθῆ τὴν θρησκευτικὴν ἀνεξαρτησίαν τῶν ὑποδούλων. Παρατηρεῖται σχετικῶς ὅτι ἡ στάσις αὕτη ἦτο σύμφωνος πρὸς τὴν παράδοσιν τοῦ Ἰσλαμισμοῦ². Ἐν τούτοις, ἡ πολιτικὴ τοῦ σουλτάνου ἀπέβλεπεν εἰς εὐρύτερους σκοπούς, τὰ δὲ ἀποτελέσματά της ὑπερέβησαν τὰς προσδοκίας καὶ τῶν νικητῶν καὶ τῶν ἠττημένων. Διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς βυζαντινῆς Ἐκκλησίας, προσετίθετο εἰς τοὺς πολιτικοὺς θεσμοὺς τοῦ νέου κράτους δευτερεύων τρόπον τινὰ καθεστωτικὸς παράγων, ὁ ὁποῖος κατὰ τοὺς τελευταίους ἰδίως βυζαντινοὺς χρόνους εἶχεν ἀποκτήσει εὐρυ-

1. Τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦτον τῆς «μείζονος Κωνσταντινουπόλεως» (*la plus grande Constantinople*), ἐχρησιμοποίησεν ὁ Νικόλαος Iorga, *Byzance après Byzance* (Βουκουρέστι, 1935), σελ. 45 κέ.

2. Βλ. τὴν νεωτάτην πραγματείαν τοῦ Γ. Γεωργιάδου Ἐρνάκη, *The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire*, *The Journal of Modern History*, τόμ. 24 (Σεπτ. 1952), σελ. 238 κέ.

τάτας διοικητικὰς δικαιοδοσίας¹. Καὶ εἰς μὲν τὸν κατακτητὴν ἢ λειτουργία τοῦ θεσμοῦ προσέδιδε σκιώδη τινὰ νομιμότητα, διὰ δὲ τοὺς κατακτηθέντας ἀπετέλεσε κονίστραν πολιτικῆς δράσεως. Ὅπως δὲ ποτε, κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον, ὑπὸ τὴν ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν, ἐσυνεχίζετο «ἡ αὐτοκρατορικὴ πρωτοβουλία τῶν πατριαρχῶν»².

Εἰς τὴν διοίκησιν τῆς τουρκικῆς Αὐτοκρατορίας ἢ ἄρχουσα τάξις τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρέσχε τὴν μακρὰν ἐμπειρίαν τοῦ παρελθόντος καὶ τὸ ἀνθρώπινον ὕλικόν της. Εἶναι ἀκόμη πρόωρον νὰ ἐκτιμηθῇ ἢ ἐπίδρασις τῶν βυζαντινῶν θεσμῶν καὶ διοικητικῶν μεθόδων ἐπὶ τῆς ὀργανώσεως τοῦ κράτους τῶν σουλτάνων. Καθ' ὅσον ὁμως μελετῶνται αἱ ἐσωτερικαὶ μεταμορφώσεις τῆς τουρκικῆς πολιτείας ἐπὶ τοσοῦτο γίνεται ἐκδηλὸς ἢ πρωταρχικὴ συμβολὴ καὶ τῶν συστημάτων καὶ τῶν ἀνθρώπων τῆς μεγάλης βυζαντινῆς παραδόσεως³.

Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς μείζονος Κωνσταντινουπόλεως τῶν σουλτάνων ὑπῆρξε παράγων κατ' ἐξοχὴν συντηρητικὸς. Εἶχε ταχθῆ κατὰ τῆς συνεννοήσεως μὲ τὴν Δύσιν καὶ παρέμεινε πιστὸς εἰς τὸν Ἀριστοτέλη ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὸ νέον πνεῦμα, τὸ ὁποῖον οἱ σύγχρονοι ἀνεζήτουν εἰς τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν. Τὴν συνεργασίαν μετὰ τοῦ κατακτητοῦ εἶδεν ὡς πολιτικὴν ἀνάγκην. Ὑπετάχθη εἰς αὐτὸν μὲ τὴν ἀπωτέραν προοπτικὴν τῆς κυριαρχίας. Διὰ τοῦτο ἡ σταδιοδρομία του δὲν εἶναι ἐσωτερικὴ ἀμφιταλαντεύσεων καὶ ἀντινομίων. Αἱ φωτειναὶ σελίδες τῆς ἱστορίας του διαδέχονται τὰς σκοτεινάς καὶ αἱ ταπειναὶ μορφαὶ τὰς μεγάλας. Ἐν τῷ μέσῳ ὁμως τῶν ὑπερόχων πράξεων καὶ τῶν κακιῶν, μία ἀρχὴ ἐπικρατεῖ: τὸ οἰκουμενικὸν ἰδεῶδες τοῦ Βυζαντίου.

Ἡ οἰκουμενικὴ ἰδέα τοῦ Βυζαντίου δὲν ἀπέθανε μὲ τὸν θάνατον τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐὰν διὰ τὸν ἀπλοῖκόν ποιητὴν τοῦ βουνοῦ ἀπετέλει μακρινὸν ὄνειρον, διὰ τὸν Ἑλληνα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐνεφανίζετο ὡς παλλομένη πραγματικότητα. Εἰς τοῦτου τὴν ψυχὴν δὲν ὑπῆρχε χῶρος διὰ νοστολγικὰς ἀναπολήσεις. Ἀνήκεν ὀλόκληρος εἰς τοὺς τραχεῖς ἀγῶνας καὶ ἡ γοητεία τοῦ κινδύνου παρέσχε τὴν ἀκαταμάχητον δραστηριότητά του. Ἡ Ἐκκλησία, προστάτις τοῦ ἑλληνικοῦ γένους, ἐξέπεμπε τὴν ἀκτινοβολίαν της πρὸς ὅλην τὴν χριστιανικὴν Ἀνατολήν. Οἱ ἀρχηγοὶ της δὲν ἦσαν μόνον οἱ ἑθνάρχαι τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ οἱ δημιουργοὶ τῆς ὀρθοδόξου κοινότητος, ἢ

ὁποῖα προεβάλλετο καὶ ὡς δύναμις καὶ ὡς πολιτιστικὴ ἐνότης ἐν τῷ συνόλῳ τῆς εὐρωπαϊκῆς συνθέσεως. Ὑπὸ τοὺς ὀθωμανοὺς δυνάστας, ἢ Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνελάμβανε τὸ ἔργον τοῦ Βυζαντίου.

Ἐξ ἄλλου, τὸ λαϊκὸν στοιχεῖον τῆς πρωτεύουσας ἀπέκτα πολιτικὴν καὶ οἰκονομικὴν δύναμιν. Αἱ διοικητικαὶ ἀνάγκαι τῶν σουλτάνων καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῶν διεθνῶν αὐτῶν σχέσεων ἐπέτρεψαν εἰς τοὺς Ἑλληνας νὰ προαχθοῦν μέχρι τῶν ἀνωτάτων ἀξιωματιῶν. Δὲν ἐπρόκειτο πλέον περὶ τῶν ἀνωμένων καὶ ἀφανῶς ἐργαζομένων στελεχῶν τῆς διοικήσεως, ἀλλὰ περὶ ὀλοκλήρου πλειάδος ἐξαιρέτων κυβερνητῶν, διπλωματῶν καὶ πολιτικῶν ἀνδρῶν. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον, οἱ ὑπόδουλοι μετεβάλλοντο εἰς ἐπιφανεῖς μετόχους τῆς μεγάλης Αὐτοκρατορίας καὶ ἦτο πλέον σαφές ὅτι, κατὰ τὸ παλαιότερον παράδειγμα τῆς Ρώμης, ἡ Αὐτοκρατορία αὕτη θὰ ἀπέβαινε σὺν τῷ χρόνῳ «τὸ ὀθωμανικὸν Κράτος τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους»¹.

Ἡ τουρκικὴ Αὐτοκρατορία δὲν ἀπέβη, ὡς ἀνεμένετο, τὸ ὀθωμανικὸν Κράτος τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τοῦτο δὲ ὄχι διότι ἡ ἄρχουσα ἑλληνικὴ τάξις ὑπῆρξε κατωτέρα τῶν περιστάσεων, οὔτε διότι ἡ ἀντιδρασίς τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου ὑπῆρξεν ἀποτελεσματικὴ. Μία νέα δύναμις, ἀναδυθεῖσα καὶ αὕτη ἀπὸ τὰ σπλάγχνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀνέτρεψε τὰς ὑφισταμένας καταστάσεις καὶ παρέσχε τὴν ἀνατολικὴν Εὐρώπην πρὸς τὴν τροχίαν τῶν νεωτέρων τυχῶν της.

Ἐλέχθη ἀνωτέρω ὅτι, κατὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνας, αἱ μέσαι τάξεις, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο οἱ φορεῖς τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀναγεννήσεως, εἶχον ὀλοσχερῶς συντριβῆ. Ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία διετήρησε τὸ σχῆμα τῆς ὑπερτροφίας τῶν ἄκρων. Ἐναντι τῆς μεγάλης μάζης τῶν λαϊκῶν στρωμάτων ἴστατο μόνη ἢ ἀνωτάτη τάξις. Μόλις ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος, αἱ γενικώτεροι ἐξελίξεις τοῦ οἰκονομικοῦ βίου εἰς τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον παρεσκεύασαν τοὺς παράγοντας, οἱ ὁποῖοι ἠνύθησαν τὴν ἀνασύνθεσιν τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Εἰς εὐρυτάτην ἀκτίνα, αἱ χῶραι τῆς νοτίου, τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἀνίσχυνται εἰς τὴν δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἐπιτόπιος βιομηχανία ἀναπτύσσεται, ἡ κίνησις τῶν ἀγαθῶν γίνεται ἐντατικὴ, τὸ βιοτικὸν ἐπίπεδον βελτιοῦται, ἀνυψοῦται ἢ στάθμη τοῦ δημογραφικοῦ παράγοντος. Αἱ παροικίαι τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀποβαίνουν σπουδαιότατα οἰκονομικὰ καὶ πνευματικὰ κέντρα. Αἱ πόλεις τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀναγεννῶνται καὶ ἀνακτοῦν τὸν ἀστικὸν τῶν χαρακτήρα. Τέ-

1. Ταῦτα ἀνεξαρτήτως τῶν ἄλλων πολιτικῶν ἐλατηρίων, τὰ ὁποῖα συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐκ μέρους τῶν σουλτάνων ἀναγνώρισιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας: Γ. Γεωργιάδου Ἀρνάκη, Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 236 κέ.

2. N. Jorga, *Formes Byzantines et Réalités Balcaniques* (Βουκουρέστι, 1922), σελ. 173.

3. Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, Βυζάντιον. Κράτος καὶ κοινωνία. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις (Ἀθήναι 1951), σελ. 147 κέ.

1. Πρβλ. Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, Ἡ ἐνότης τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορικῆς παραδόσεως, Νέα Ἑστία, 1945, σελ. 955.

λος, αἱ θάλασσα ἀποδίδονται εἰς τοὺς ναυτίλους τῶν ἀκτῶν καὶ τῶν νήσων.

Ἀποτέλεσμα τῆς μεγάλης ταύτης οικονομικῆς ἀναγεννήσεως ὑπῆρξεν ἡ ἀνοδος μιᾶς νέας γενεᾶς ἀνθρώπων. Οὕτω τὸ τρίπτυχον τῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητος συνεπληροῦτο. Εἰς τοὺς πληθυσμοὺς τῆς ὑπαίθρου καὶ εἰς τὴν διοικητικὴν ἱεραρχίαν τῆς πρωτεύουσας προσετίθητο ἡ ἀστική τάξις. Ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν πραγμάτων, ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις ἠναγκάσθη νὰ παραχωρήσῃ προνομίας περιοριστικὰς τῆς κυριαρχίας τῆς. Ἄτομα καὶ κοινότητες ἐτύγχανον ἰδιαιτέρας μεταχειρίσεως.¹ Ὑπὸ τὴν σκιώδη ἀρχὴν τῶν σουλτάνων, ἰδρύθησαν πραγματικαὶ ναυτικαὶ δημοκραταὶ καὶ διεμορφώθησαν ἰσχυροὶ συνεταιριστικοὶ ὀργανισμοί.

Ἡ ἀστικὴ τάξις ὑπῆρξε φορεὺς νέου πνεύματος καὶ νέων τρόπων ζωῆς. Ἡ ἀνακτηθεῖσα θάλασσα διήνοιξε τοὺς κλειστοὺς ὀρίζοντας, ἔδωκε τροφήν εἰς τὴν φλογερὰν φαντασίαν τοῦ ἔθνους, ἐπέτρεπεν εἰς αὐτὸ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὰς πραγματικὰς πηγὰς τῆς ἐμπνεύσεώς του. Ἡ ἑλληνικὴ σκέψις, χωρὶς τὰς βυζαντινὰς κωδικοποιήσεις, ἀπέβαινε παράγων πνευματικῆς ἀναγεννήσεως καὶ ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴν διανόησιν ἦτο γόνιμος διὰ τὰς πνευματικὰς ἀναζητήσεις. Ὀλόκληρος ἡ Ἀνατολὴ μετεμορφώθη διὰ τῆς ἑλληνικῆς πρωτοβουλίας. Ὡς παρετηρήθη, «ἡ Ἑλλάς ἐχρησίμευσε τότε ὡς πύλη (watergate), διὰ μέσου τῆς ὁποίας ἡ δυτικὴ ἐπίδρασις ἐβίασε τὴν εἴσοδον τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανικοῦ κόσμου».¹

Καὶ ἡ ἀστικὴ τάξις ἐδονήθη ἀπὸ τὸ ἰδανικὸν τῆς βυζαντινῆς ἰδέας. Ἀνδρωθεῖσα ὁμῶς διὰ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως καὶ τῆς ἐπικοινωνίας πρὸς τὴν Δύσιν, εἶδε τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ ἔθνους ὑπὸ τὸ πρῶμα τοῦ ἀναγεννωμένου ἐν Εὐρώπῃ ἐθνικοῦ ἰδεώδους. Εἰς τὴν οἰκουμενικὴν ἰδέαν, τὴν ὁποίαν ἡ ἰθύνουσα τάξις ἐπραγματοποιεῖ ἐντὸς τῶν κόλπων τοῦ Ὄθωμανικοῦ Κράτους, ἡ νέα αὕτη γενεὰ τῶν ἀνθρώπων ἀντέτασσε τὴν ἰδέαν τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Ἡ πάλῃ τῶν δύο τούτων ἀπόψεων ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἰδανικοῦ ἐρμηνεύει τὴν ἱστορίαν τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ. Ὡς παρετήρησεν ὁ Arnold Toynbee, «ὁ λαὸς ὑπέστη τὴν ἔλξιν τῶν δύο τούτων ἀντιφατικῶν ἐπιδιώξεων. Δὲν εἶχε παραιτηθῆ τῆς φιλοδοξίας τῶν Φαναριωτῶν νὰ διαδεχθοῦν τοὺς Ὄθωμανοὺς, διατηροῦντες ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν των ἄθικτον τὸ ἀκμάζον οἰκοδόμημα τοῦ Ὄθωμανικοῦ Κράτους. Συγχρόνως ἔτρεφε τὴν ἐλπίδα νὰ ἐγκαθιδρύσῃ ἐθνικὸν κράτος, κυρίαρχον καὶ ἀνεξάρτητον, μίαν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία θὰ ἦτο ἑλληνικὴ, ὅπως ἡ Γαλλία ἦτο

γαλλικὴ. Τὸ ἀσυμβίβαστον τῶν δύο τούτων ὀνείρων κατεδείχθη διὰ τοῦ ἐπιλόγου τοῦ 1821, ὅτε οἱ Ἕλληνες ἐπεδίωξαν νὰ πραγματοποιήσουν ταυτοχρόνως τὰς δύο ἐπιχειρήσεις».² Ἡ ἐθνικὴ ἰδέα παρέσυρε τὸν Ἑλληνισμόν πρὸς τὰς νέας του κατακτήσεις καὶ δι' αὐτοῦ ἐδημιούργησε τὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν ἐθνικὴν ἀναγέννησιν τῶν λαῶν τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, μὴδ' αὐτῶν τῶν Τούρκων ἐξαιρουμένων. Ἡ οἰκουμενικὴ ἰδέα τοῦ βυζαντίου εἶχεν ἀποθάνει.³

Εἰς τὴν ἀνατολίαν τῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητος, ὡς αὕτη διεμορφώθη μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀνεζητήσαμεν τὰς δυνάμεις τῆς συντηρήσεως καὶ τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ὑποδοῦλου ἔθνους. Εἰς τὴν διάκρισιν τῶν συνθετικῶν τῆς παραγόντων προέβημεν, ὅχι διὰ νὰ δεχθῶμεν οἰανδήποτε ρωγμὴν εἰς τὸν ἐθνικὸν κορμόν, ἀλλὰ διὰ νὰ συλλάβωμεν τὰς ἐπὶ μέρους ροπὰς, αἱ ὁποῖαι συγκλίνουν πρὸς μίαν ὑπερτάτην ἐθνικὴν βούλησιν.

Ὅλαι αἱ ἐπὶ μέρους ροπαὶ διεμορφώθησαν ἐν τῇ ἱστορικῇ πορείᾳ τοῦ ἔθνους. Ἡ ἐναρμόνισις τῶν ἐξησφάλισε πάντοτε τὴν ἰσορροπίαν. Τὰ πλαίσια τῆς ὀργανώσεως, τὰ πολιτικὰ αἰτήματα, αἱ πνευματικαὶ ἀξίαι, τὰ ὄνειρα καὶ τὰ ὀράματα—ὅλα ἀπέρρευσαν ἀπὸ τὸν θεσπέσιον πλοῦτον τῆς παραδόσεως. Καὶ εἶναι αἱ ροπαὶ αὗται, ὅθενδήποτε καὶ ἂν ἐπήγασαν, τὸ ἀπαύγασμα τοῦ ἐνιαίου πνεύματος τοῦ ἔθνους, ἡ ὑψηλὴ πνευματικὴ ἀρχή, ἡ ὁποία δεσπόζει τῆς ὑπάρξεώς του, αὕτη ἡ συλλογικὴ του ψυχῆ.

Πεντακόσια ἔτη μετὰ τὴν ἄλωσιν, ἀναπολοῦμεν μετ' εὐλαβείας τὰς μορφὰς τῶν ἡρώων καὶ ἀναμετροῦμεν τὴν διανυθεῖσαν πορείαν. Ἐνώπιόν μας ἐκτείνεται τὸ παρελθόν, πλήρες αἱμάτων, δακρύων καὶ συμφορῶν, πλήρες ἀδιακόπου προσφορᾶς. Ἀναλογιζόμεθα τὰς λαμπρὰς ἐξορμήσεις καὶ τὰς ὀδυνηρὰς πτώσεις. Καὶ τὸ ἐν καὶ τὸ ἄλλο χαρακτηρίζουν τοὺς μεγάλους λαοὺς. Αἱ φάσεις, ἀπὸ τὰς ὁποίας διήλθεν ὁ Ἑλληνισμός, διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὸ νεώτερον πνευματικὸν καὶ κρατικὸν του ἰδεώδες, ὑπῆρξαν ἀναγκαιότητες ἱστορικαί. Ὑπηγορεύθησαν ἀπὸ τὸ ἐνυπάρχον εἰς αὐτὸν πνεῦμα καὶ ἦσαν ἐπιταγαὶ τῆς παραδόσεως. Ὅσονδήποτε καὶ ἂν ὑπῆρξαν θλιβεραὶ, ὠφέλησαν τὸ σύνολον, καὶ διότι ἐδημιούργησαν νέους δεσμοὺς ἀρρήκτου ἐθνικῆς συνοχῆς, ἀλλὰ καὶ διότι ἀπέβησαν πρωταρχικοὶ παράγοντες ὀριμότητος. Μὲ τὰς αἰσιοδόξους ταύτας σκέψεις τερματίζομεν τὸν λόγον, τὸν ὁποῖον συνελάβομεν ὡς μνημόσυνον συγχρόνως καὶ ὡς κήρυγμα ἐμπιστοσύνης εἰς τὸ μέλλον τοῦ ἔθνους.

ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ

Τακτικὸς καθηγητὴς τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν

1. Ἄξιός ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ὁ θεσμὸς τῶν προστατευομένων, περὶ τῶν ὁποίων βλ. Π. Μ. Κοντογιάννη, Οἱ Προστατευόμενοι, ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ ΚΘ' τόμου τῆς «Ἀθηνᾶς», Ἀθῆναι, 1917.

2. A. Toynbee, A Study of History, τόμ. Β' (Ὁξφόρδη, 1939), σελ. 81-82. Πρβλ. τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν τῆς συνοπτικῆς ἐκδόσεως ὑπὸ E. Julia: L' Histoire. Un essai d'interprétation, (Παρίσιος 1951), σελ. 118.

1. A. Toynbee, L' Histoire, σελ. 149-150. Πρβλ. A Study of History, τόμ. Β' σελ. 226.

2. Πρβλ. N. Iorga, Byzance après Byzance, σελ. 242 κέ.

